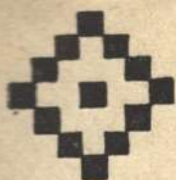

✓

УКРАЇНСЬКА
МОВА І ЛІТЕРАТУРА
В ШКОЛІ

2

1966

УКРАЇНСЬКА МОВА І ЛІТЕРАТУРА В ШКОЛІ

МЕТОДИЧНИЙ ЖУРНАЛ МІНІСТЕРСТВА
ОСВІТИ УРСР

Шістнадцятий рік видання

ЗМІСТ

діти любили книгу	Стор. 3
-----------------------------	------------

ПИТАННЯ ФІЛОЛОГІЇ

І. І. Басс — 50-томне видання творів І. Франка	6
А. Я. Солоха — Образ учителя в укра- їнській прозі	9
Н. П. Романова — Україністика в Поль- щі	13

МЕТОДИКА ЛІТЕРАТУРИ

І. І. Шавловський — Олександр Дов- женко в школі	19
Є. І. Жицький — Виховання читачів	29
М. Т. Чечот — Вивчення літературної географії Кіровоградщини	35

МЕТОДИКА МОВИ

Н. Т. Рудик — Зв'язок уроків мови і лі- тератури	41
О. П. Іваненко — Опрацювання при- йменників у 6 класі	46
В. С. Сидоренко — Слова, граматично не зв'язані з членами речення	53

Учителів початкових класів

І. М. Проценко — Організація позаклас- ного читання в 1—4 класах	59
В. В. Бардаш — Коли першокласники працюють інтенсивно	64

2

ЛЮТИЙ
1966

Видавництво
«Радянська школа»
Київ

Н. Т. РУДИК

Зв'язок уроків мови і літератури

Важливе значення у навчально-виховній роботі мають зв'язки між суміжними предметами, особливо ж у викладанні мови і літератури.

У 9—10 класах школи працюючої молоді теперішня програма передбачає в II півріччі одну тижневу годину на вивчення української мови. Зрозуміла річ, що цю годину вчитель не може витрачати на копіювання уроків мови в середніх класах. Її доцільніше використати для розвитку і збагачення мови з повторенням основних тем граматики, піднесення стилістичної грамотності.

У 9 класі увага зосереджується на основних темах морфології, на правописі різних частин мови, на збагаченні словника рідної мови за допомогою різних способів словотвору, а в 10 класі — на поглибленні знань з синтаксису, на осмисленні слова в реченні, на розмаїтості семантики і образності, якої воно набуває в різних сполученнях з іншими словами і випромінює той «огонь в одежі слова», що може творити чудеса. Це не означає, звичайно, що в 9 класі ми зовсім не займаємось питаннями синтаксису, а в 10 ігноруємо морфологію. У міру потреби ці дві частини граматики опрацьовуємо одночасно в обох класах. Отже, на уроках мови в цих класах робота вчителя, в основному, зводиться до лексико-стилістичних вправ, які мають піднести знання граматики наших учнів і, розкриваючи могутність і чарівність, барвистість слова, сприятимуть розвиткові їхньої мови.

Усі ці завдання якнайкраще можна виконати в поєднанні викладання мови і літератури. Повторення мови в 9 класі я проводжу здебільшого на творчості Т. Шевченка і Марка Вовчка, а в 10 — М. Коцюбинського і Лесі Українки. У II півріччі в 10 класі на повторення мови припадає 18 годин. Своїм досвідом використання їх я й хочу поділитися.

Вивчення творчості Коцюбинського, зокрема повісті «Fata morgana», збігається з повторенням різних тем простого і складного речення. І тут можна і слід організувати роботу так, щоб поглибити знання мови, використовуючи літературні матеріали, з одного боку, а з другого — розкрити перед учнями ширші обрії в розумінні художньої довершеності названої повісті.

Вивчаючи твори класиків дожовтневої і сучасної радянської літератури, ми даємо нашим учням ключ до розуміння глибини і краси цих творів. Це ідейно-художня гармонія, єдність змісту і форми художнього твору. Такої гармонії і єдності досяг М. М. Коцюбинський у пору своєї письменницької зрілості, зокрема в повісті «Fata morgana». Саме це твердження і стає у мене основою для зв'язку уроків мови і літератури.

Повторення і поглиблення знань з мови в 10 класі я будую здебільшого на різних самостійних і творчих учнівських роботах, що ма-

ють лексико-стилістичний характер. У цей час на уроках літератури ми читаємо колективно чи індивідуально різні розділи повісті, а на уроках мови використовуємо цей же матеріал для виконання різних граматичних вправ. Так, після короткого усного повторення теоретичного матеріалу про просте речення і різні його види учні дістають завдання: виписати в зошити з мови прості речення з тих розділів, які вони опрацьовували на уроках літератури, вказати тип речення, зробити відповідні підкреслення членів речення і визначити зміст цих речень: пейзаж, внутрішній монолог, опис, портрет, риси характеру тощо. Учні знайшли багато простих речень, прочитали і розібрали їх. На уроці звучало яскраве, образне, вагоме слово М. Коцюбинського, яке входило у свідомість і пам'ять учнів, а пізніше використовувалось на уроках літератури у зв'язку з аналізом повісті.

Згаданий вид самостійної роботи найпростіший. Але учні знайшли, записали і запам'ятали близько до тексту такі зразки:

1. Проходять та й проходять... Еге-ге! Та ж то цілий ключ журавлиний. Ідуть та й ідуть. Десь у Таврію або на Кубань. От тобі й хазяйські сини, хлібороби... А що ж робитиме один із другим на своїй латочці? 2. Нема руїн. Скрізь нові будинки. Гук машин, сичання пари, тиск людей, ціле пекло роботи. 3. Підпара варив з челяді воду. Йому все було мало роботи. Він сам робив за двох. 4. Перед очима в Маланки встала левада — зелена, весела, над річкою. Вони з Гафійкою плоскінь беруть. Така гарна молодича з Гафійки. Голова пов'язана хусткою. Бере вона плоскінь і виспівує. У колісці дитина спить.

Учні, розібравши граматично ці уривки, легко розкривають зміст їх: це спостереження і висновки Андрія Волика про зубожіння хліборобів; це спогад-видіння того ж Андрія про жадану працю на фабриці, видіння, оформлені в короткі називні речення. Короткі прості речення про Підпару справді добре виконують свою змістову функцію: вони чітко окреслюють образ жорстокого куркуля, праця для якого — тільки джерело збагачення, і ніякої краси, ніякого натхнення в ній він не відчуває. Тому й слова такі суворі і сухі, колючі і безбарвні. Такими ж простими реченнями характеризує автор жорстоку змову куркулів влаштувати самосуд над революційною частиною селянства, прикриваючись царським указом. Староста Максим Мандрика говорить: «Я одвічаю. Ось тут бомага. Приказ стрелять усіх бунтарів». Речення короткі, знижено-згрубілі, спотворені слова — все це якнайкраще характеризує куркуля, який заодно з панами і готовий на будь-який злочин, щоб зберегти свою власність. А в уривкові про Маланку прості речення добре розкривають конкретність її мрій-видінь про радість і красу праці на землі. Чіткі уявлення Маланки одягаються у виразні короткі прості речення, що створюють зриму картину привабливої мирної хліборобської праці і побуту. Ці й подібні до них уривки дають можливість повторити різні типи простого речення (особові, безособові, неозначено-особові, називні, повні й неповні речення з однорідними членами). А лексико-стилістичний аналіз допомагає нам розкрити і певні риси образів твору, соціальні явища, змальовані в ньому.

За таким же принципом я проводжу повторення складних речень. І як багато їх у повісті! Ми читали уривки, записали чи підкреслили багато речень, глянули на них з погляду граматичної будови, лексичного складу. І від цього вони не втратили своєї привабливості, своєї впливової сили, а, навпаки, засяяли ще більшою красою. Давно відомий учням прикінцевий уривок І частини «Ідуть дощі». Та розібравши його, вони пересвідчуються, що автор, починаючи з простих речень (непоширеного і поширеного), переходить до складних, які своєю інтонацією переліку одночасних чи послідовних явищ природи створюють сумний настрій від безрадісної одноманітності печальної безпросвітньої осені, з її нескінченними туманами й дощами, сірими короткими днями і довгими ночами. І тільки настрої безнадії та неймовірної туги розриває цей плин одноманітності розпачливим «Де небо? Де сонце?..»

Як бачимо, тут складні безсполучникові і складносурядні речення перемежуються порівняльними зворотами. Така граматична будова,— роблять учні висновок,— якнайкраще розкриває глибокий сум, розпач і безнадію Андрія і Маланки:

Тьмяно в хатинці. Цідять морок маленькі вікна, хмуряться вогкі кутки, гнітять низька стеля, і плаче зажурене серце. З цим безконечним рухом, з цим безупинним спаданням дрібних крапель пливуть і згадки. Як краплі сі,—упали й загинули в болоті дні життя, молоді сили, молоді надії. Все пішло на других, на сильніших, на щасливіших, немов так і треба.

«Немов так і треба...» — відзвуком лунає зітхання безнадії. У кожному подихові, в кожному стукоті серця б'ється це зітхання скривджених, знедолених людей, що рвуться до світлого неба, до сонця, до щастя і радості...

Саме в такий спосіб проаналізований уривок на уроці мови великою мірою допомагає учням характеризувати образи Маланки й Андрія, сприяє усвідомленню ідейно-композиційної ролі пейзажу в повісті.

Багато прекрасних зразків ми знаходимо в повісті, повторюючи складнопідрядні речення з різними типами підрядних речень. На уроці мови учні дістають індивідуальні завдання: кожний з них працює над окремим розділом, добираючи і потім усно аналізуючи синтаксичну будову речення та ідейно-сміслову навантаження. Так були проаналізовані в класі уривки:

1. Марко нікому мене не дасть... бо він орел... Чуєте ж кури, який він добрий, Марко мій... за те його парубки й дівчата страх люблять... і слухають... Що мені Марко скаже, як побачить на ній (книзі) півнячі сліди? Скаже: півень більше начитав, ніж ти. Ну, тепер усі гетьте, агуша, бо мені треба читати.

2. Коли б знала — куди, пішла б пішки до нього. Нехай би не думав, що одцуралась. Сказала б: я не забула, Марку, твоєї науки: ти кинув слово, а з нього вродилось десять... Тебе зачинили за ґрати, а твоє слово ходить по світу... хто любить вірно, той хтів би весь світ засіяти милого словом. Знушаються з тебе, а я хіба мало прийняла муки? Гляди, яка стала. Щодня за тобою журюся... Як не за тобою, то ні за ким. Одна в мене потіха, що розмовляю з тобою, хоч ти й не чуєш...

3. Так все сталося несподівано й просто, немов тільки вчора розстались. Гафійка сміялась дзвінким, уриваним сміхом, наче намисто низала. Вона сама не знала, чого сміється. Тоді Гафійка розказала Маркові, як вони цілу зиму збирались, як Прокіп приносив з міста книжки і листочки, скільки до них пристало народу.

У такий послідовності прочитані й граматично розібрані речення не тільки поглибили знання учнів про різні види підрядних речень, а й допомогли відтворити в їхній уяві образ Гафійки, показали цнотливість, чистоту і силу її кохання до Марка, кохання, скріпленого і поглибленого спільними громадськими інтересами. Ці художньо довершені уривки важливі своєю переконливою силою і мають велике виховне значення, розкриваючи і показуючи красу почуття, осяяного високими спільними поривами закоханих людей боротися за здійснення омріяних ідеалів трудового народу.

Так учні працюють над іншими розділами, добираючи складнопідрядні речення, які своїм змістом допомагають окреслити характерні риси інших образів повісті. Наприклад:

1. Збирали пізні гречки, коли вернувся Гуша... 2. Од нього вперше почули, що села скрізь гуртуються в спілки... 3. Ті, що недавно робили бешкет, тепер втяглися в роботу, у гуртове читання... 4. Вони (старі) ходили розпитать в нього, чи скоро буде нарізка... 5. Байдуже, хто говорив. Аби почути таке, щось, що б зв'язало до купи запорошені думки, зілляло надії в один потік і показало, кудю йти. 6. Вся земля наша одвіку, бо кожна грудка, кожен упруг політи потом, погноєні кров'ю трудящих. Ось слово: одберім землю! Ці два слова досі лежали на споді кожного серця, як захований скарб, а тепер, виїняті звідти, стали немов живим чимсь і говорили: ходім за нами, ми поведем. Одберім ту саму землю, що, як мрія далека, тільки манила, а не давалась у руки, що грала перед очима, як марево в спеку.

Або до образу Прокопа.

1. Хоч од м'ясиць, як оженився Прокіп, небагато часу минуло, але Гафійці здавалося, що Прокіп виріс і навіть постарів. Він стояв перед нею і говорив, а вона оглядала його широкі плечі, спокійне лице, на якому несподівано якось виросла борода і осіла чоловіча повага. Їй здавалось, що його сірі, трохи холодні очі дивились не так на неї, а всередину, в себе, і через те слова були міцні та повні, наче добре зерно. Вона теж чула, що багаті сердиті на нього. 2. Він хтів принаймні словом полегшити свою душу, як хмара чує потребу вилити свою вагу, і говорив... 3. У поросі люди, як той шпориш придорожній, затолочені сильним, багатим... 4. Як сам не візьмеш, ніхто не дасть. Не народився, видко, ще той, кого почують... Щось було тихе, покірне в тих скаргах, наче річка журливо дзвеніла по дрібних камінцях. 5. Ніхто так широко не дбав про народне добро, як Прокіп. Що недавно бачив у мріях, тепер здійснилось. Народ сам скує собі долю, аби тільки не заважали. Осі будинки, покої, по яких перше блукала одна несита і загребуша людина, тепер підуть під школи. Тут будуть збиратись люди, там будуть читання. 6. Уява малювала інше життя, ніч розступилась, сяли вікна вогнями, гомін розпирив стіни, підіймав груди... Ще не світало, а Прокіп будив наймитів, дзвенів ключами.

Граматичний розбір наведених і подібних речень, визначення видів підрядного речення з увагою до висловленої думки в системі характеристики образу чи пейзажного малюнка — все це вчить учнів шукати в реченні, в його конструкції ідейно-художню доцільність, що робить його значимим і незамінним.

Так, наприклад, розбираючи складнопідрядні речення, ми звернули увагу на численні підрядні способу дії, на порівняльні звороти, які і є граматичним вираженням одного з уживаніших тропів у повісті — порівняння поширеного чи непоширеного, які, поєднані з влучним епітетом, вражають своєю чіткістю і зримістю. І учні численними прикладами стверджують свої спостереження. Вони добре уявляють «ниву, яка дримає, як море», Маланку з її сухими і чорними, немов залізними руками, з «її душею, заглушеною в наймах, як бур'янами квітка». Андрія з його «білими, як два голуби, вусами», Панаса Кандзюбу — «важкого і сірого у своїй свиті, як скиба, одвалена плугом», Гафійку, цю «золоту бджілку», «тугу, здорову, чисту, що світиться на сонці, як добра рілля, як повний колос, а очі мала глибокі і темні, як колодязне дно». Я звернула увагу на «скибу, одвалену плугом» (Панас Кандзюба) і «добру ріллю, що світиться на сонці» (Гафійка). На цих прикладах учні добре з'ясували ідейно-художню доцільність речення, в якому висловлене порівняння: Панас Кандзюба ще не пройнявся високими ідеями, він — «одвалена скиба», що не знає, куди прихилитися, з ким іти, а Гафійка, освітлена сонцем правди і свободи, добре знає свій шлях, — душа її, засіяна добрим засівом, дасть щедрі сходи. Це вже література, але вона органічно поєднана з роботою над реченням, над словом на уроках мови.

У такий спосіб дібраний матеріал для синтаксичних вправ дає повну можливість розібратися і пересвідчитися в лексичному багатстві твору. Учні звернули увагу на яскравий епітет, на влучне порівняння. Не менш їх вражає метафоричність і синоніміка мови повісті.

Про вживання слів у переносному значенні учні 10 класу вже знають, і вчитель, нагадавши суть цього тропу, може ускладнити самостійну роботу десятикласників завданням підкреслити метафори і розкрити їхній зміст. Так, наприклад, працюючи над уривком «Ідуть дощі», учні ще глибше його сприймуть, усвідомивши значення метафоричної мови, за допомогою якої автор створив персоніфікований живий малюнок осені, що вражає своїм глибоким ліризмом і трагічністю. Або якої краси, якої майстерності досяг письменник завдяки метафоричності мови, коли змальовує радісний стан Маланки, що повірила в здійснення жаданих мрій: «Співає Маланці колос, сміється лука ранніми росами, дзвоном коси, кличуть городи синім сочистим листом. А на той голос подає голос Маланчине серце». Учні пересвідчилися, що в цьому реченні (як і в усій повісті) кожне слово — на вагу золо-

та: воно викликає у нашій уяві цілі картини, різноманітні асоціації і глибокі почуття.

Прекрасно знаючи синонімічне багатство рідної мови, письменник щедро і майстерно користується ним. І учні наводять приклади: «Вранці, коли Гафійка готувала їжу, все це вищало, кувікало, хрюкало і товкло мордами в двері». Речення невелике, але якої повноти і виразності досягає автор завдяки дієслівній синоніміці. Виконуючи завдання на добір синонімів, учні підкреслюють дієслівні синоніми — метафори, якими автор влучно характеризує образи повісті. Хома «викидає» слова з себе, Маланка «дзвенить», Підпара «наглисть»; у Гафійчиної хазяйки голос «рипів», у Гуші голос «тремтить» тощо.

Щоб учні глибоко проникли в зміст твору і відчували єдність змісту і граматичного його вираження, я проводжу такий вид самостійної письмової роботи: роздаю картки з виписаними уривками чи вказаними сторінками твору і ставлю учням завдання зробити граматичний розбір з вказівкою на ідейно-художнє навантаження наведеного уривка. Так розібрали уривки з I частини: «Ось іде Маланка», «Хмару розбила ластівка», «Яка ти розкішна, земле», «Не все горе, бували й радощі», «Ідуть дощі», а також ряд уривків з II частини. Така робота поглиблює знання тексту, дає можливість запам'ятати деталі твору, подумати над засобами виразності і зрозуміти, що Коцюбинський як справжній реаліст засоби інструментовки і образності цілком підпорядковує змісту твору, розкриваючи зображуване влучними словами і відповідною синтаксичною будовою.

Великий майстер художнього слова, Коцюбинський завжди припадав до невичерпного джерела народної мови і вплітав нев'янучі квіти народної творчості в свої твори. У повісті «Fata morgana» ми знаходимо багато народних прислів'їв і приказок, ідіом. Одним з дійових видів самостійної роботи учнів над твором є добирання і записування народних і створених автором приказок і прислів'їв з розкриттям їхнього смислово-образного навантаження. Так учні знайшли і виписали: «Скрізь бідні сподом, багаті зверху», «Долиною сльози, верхами глум», «Прийшли злидні до злиднів, а з них виросла біда», «У кого сила, у того й правда», «Наша доля така — робім і грудьми, та не будемо людьми», «Один біс, що пан, що багатий мужик», «Гуртом і батька бить добре», «Бідний розкидає, а багатий збирає», «Не в багатстві сила, а в чорних руках», «Як їсть, то впріє, як робить, то змерзне», «Стук-грюк, аби з рук». Учні вірно визначили соціальну спрямованість дібраних прислів'їв і приказок; тяжка доля безправного злидаря, соціальна нерівність, ставлення трудового народу до багатіїв і багатіїв до бідноти, сила колективу, усвідомлення трудящими своєї сили. Ця робота виконувалася на уроках мови з різними граматичними завданнями: синтаксичний і морфологічний розбір, креслення схем тощо.

Завершальним етапом у роботі над повістю на уроках мови є різні письмові роботи, які мають, здебільшого, творчий характер. Це диктант, самодиктант, творчий диктант, переказ розділу чи уривка. Особливо добре, з інтересом працюють учні над самодиктантом, творчим диктантом, переказом. Для самодиктанту і творчого диктанту я використовую уривки, над якими учні вже працювали, синтаксично і лексично їх визначаючи. Тому їхні самостійні роботи не безбарвні і сіренькі, що часто трапляється, коли учні пишуть їх без попереднього ознайомлення, а художні, барвисті, насичені словесними образами, які запам'яталися їм під час роботи над текстом. Щоб піднести культуру мови учнів у написанні переказів, я ставлю перед ними завдання писати ближче до тексту, знову ж таки використовуючи весь той матеріал, який вони засвоїли на попередніх уроках. У цих творчих роботах учні виявляли своє ставлення, ділились думками з приводу прочитаного. Так були написані перекази: «Мрії Маланки», «Ідуть дощі», «Марко —

орел», «Золота бджілка», «Мітинг у лісі», «Конфіскація маєтку», «Мрії Прокопа», «Розгром гуральні», «Куркульська розправа», «Чорна тиша».

Така система роботи на уроках мови над повістю розкриє перед учнями секрети чарівності і чудодійної сили художнього слова Коцюбинського і дасть можливість збагнути його індивідуальний стиль. У роботі над текстом з різними граматичними завданнями старшокласники пересвідчилися, що роздум, внутрішній монолог, невласна пряма мова, діалоги, полілоги — ось та авторська партитура, яка так вдало розкриває перед читачами, в усій розмаїтості внутрішнє життя героїв, яких ми бачимо як живих, як наших співрозмовників, як наших добрих знайомих, і їх діяння. І тут мимоволі згадуєш зізнання автора під час праці над повістю: «Я увесь серед своїх героїв, я живу їхнім життям». А це вже створює логічний місток до розмови про позицію автора, про ідейний прожектор, яким він освітлює події і героїв.

За програмою школи працюючої молоді на вивчення повісті «*Fata morgana*» припадає 5—6 годин. Звичайно, за цей час важко повною мірою донести до учнів усе ідейно-художнє багатство твору і розкрити його пізнавальну, виховну і художньо-естетичну силу. Здійснення ж принципу взаємозв'язку уроків мови і літератури відкриває можливості такого глибокого і всебічного аналізу твору, щоб він засяяв перед учнями всіма барвами і став глибоким джерелом пізнання світу, надійним чинником морального та естетичного виховання.

О. П. ІВАНЕНКО

Опрацювання прийменників у 6 класі

Прийменники, хоч і неповнозначні слова, але питома вага їх у мові дуже велика. Навіть без спеціальних обчислень можна на звичайному тексті, газетному чи художньому, виявити, що прийменникові конструкції становлять майже половину словосполучень. Цю особливість треба мати на увазі, розпочинаючи підготовку до викладу цієї теми в 6 класі. Важливо також довести учням, що прийменники можуть істотно впливати на зміст цілого вислову, а іноді робити його діаметрально протилежним (*до — від: до воріт — від воріт; за — проти: виступити за брата — проти брата* та ін.). З різними прийменниками та сама форма іменника може означати різні відношення поняття чи предмета до дійсності чи оточення, наприклад: *перед столом, за столом, поза столом, під столом, над столом, попід столом, з столом* та ін. Значний інтерес становитимуть для учнів і відомості про те, що в словосполученнях з прийменниками виразно виявляється своєрідна, національна специфіка кожної мови. Наприклад, щоб висловити мету дії, в українській мові треба вживати конструкції з прийменником *по*: *піти по воду* (а не «за водою», бо цей зворот означає услід, як *за воєм, за авангардом пішла уся колона*); щоб означити вид діяльності, усталилося уживання прийменника *з*, а не «по»: *лекції з фізики, фахівець з ґрунтознавства* та ін.

Отже, викладати цю частину мови в середній школі, безперечно, потрібно у фразеологічно-синтаксичному аспекті.

Повідомляючи на першому уроці поняття про прийменник, учитель мусить нагадати про неповнозначні, або службові, слова, розмову про які доречно почати з повторення загальних положень про частини мови. Для цього він загадує учням розгорнути підручники на стор. 61 і пригадати граматичну характеристику слів. Учні мовчки перечитують «Схему поділу слів на частини мови». Після розгляду